

OLIGARHIČNE TEŽNJE V SREDNJEEVROPSKIH DEMOKRACIJAH**

Povzetek. Avtorica analizira stanje demokracije v Srednji Evropi danes, ob upoštevanju konteksta politične kulture in globalnega neoliberalizma. Razgrajuje razliko med formalnimi demokratičnimi standardi in dejanskim stanjem v srednjeevropski politiki, pri čemer se ne omejuje na postsocialistično Srednjo Evropo, ampak argumentirano vključi v primerjavo in analizo tudi Italijo in Avstrijo. Pokaže delovanje in »tehnike oblasti« srednjeevropskih demokracij. Sledi celovit pregled politološke literature na temo oligarhij, z namenom detektirati definicije in kazalce, ki bi jih bilo mogoče smiselno aplicirati na srednjeevropsko politično situacijo kot dokaze za (ne)oligarhičnost političnih režimov v regiji. V sklepnem delu avtorica komentira ključne ugotovitve iz pregleda literature v razmerju do politične situacije v Srednji Evropi danes in pri tem upošteva smiselno kontekstualizacijo v času in prostoru. Avtorica sklene besedilo z iztočnicami za razpravo, s kakšnimi sredstvi zavreti oligarhizacijo srednjeevropske politike ali jo vsaj omiliti. Avtorica se opira na vire iz politične zgodovine in teorije, kakor tudi na kvalitativno in komparativno analizo ter raziskave javnega mnenja.

Ključni pojmi: demokracija, oligarhija, Srednja Evropa

Srednja Evropa v sodobnem svetu

Po zagrebškem politologu Damirju Grubiši so se prelomnega leta 1989 izkristalizirali trije gradniki, ki določajo sodobni svet: globalna komunikacija, ekonomski neoliberalizem ali boljše, neokonservativni ekonomski fundamentalizem, in globalna demokracija kot domnevni konec politike.¹

* Dr. Cirila Toplak, docentka na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

** Izvirni znanstveni članek.

¹ Povzeto po razpravi na okrogli mizi XX. Slovenskih politoloških dnevov »Konec demokracije? Možne nove politične paradigme«, Portorož, 29–30. maja 2009.

Igor Lukšič je v študiji politične kulture leta 2006 ugotavljal, da »ko je zahodna interpretacija demokracije povsem zmagala in se je v osemdesetih začela uporaba pojma demokracije brez pridevnikov, torej ne obstaja več socialistična, ljudska, formalna, temveč samo (liberalna) demokracija, tedaj je edina mogoča politična kultura postala demokratična politična kultura.« (Lukšič, 2006: 29)² Medtem ko smo se zibali na lovorikah »konca politike«, ker da je demokracija po letu 1989 globalno »zmagala« in se je socializem z redkimi izjemami znašel na smetišču zgodovine, je dejansko zmagal neokonservativni ekonomski fundamentalizem, ki je dogovorno ekonomijo in državni intervencionizem optimiral in strukturno instrumentaliziral na globalni ravni tako, da služita maksimizaciji dobička.

Trije gradniki sodobnega sveta so pravzaprav piramida; globalne komunikacije in državni aparati so podrejeni neokonservativnemu ekonomskemu fundamentalizmu. »Države danes nastopajo kot agencije za podrejanje vseh družbenih sil najmočnejšim kapitalskim interesom na njihovem ozemlju, zato se družbena moč še bolj nevarno koncentrira in uhaja izpod nadzora, saj državni aparati razpolagajo z represivnim in ideološkim aparatom v funkciji nadomestnih kapitalistov, ki sproti in vnaprej razlašajo podrejene, od malih in srednjih podjetij preko javnega sektorja do abstraktnih anonimnih 'davkoplačevalcev.'« (Vogrinc, 2009)

S procesi privatizacije in deregulacije se je socialna država »stanjšala« na ponekod že minimalno državo. Ker je bil neokonservativni ekonomski model v državah Srednje in Vzhodne Evrope leta 1989 vpeljan v paketu z demokracijo, imamo zdaj tukaj »minimalne demokracije«. Ta reduktivni model demokracije, trdi Damir Grubiša, je omejen zgolj na strankarski pluralizem in volitve, nimamo pa demokratičnih *družb*, v katerih bi se realizirala tudi deliberativna, direktna in participativna demokracija. Tudi Kenney ugotavlja, da »svobodne volitve in demokratični voditelji sami po sebi ne dvigujejo ravni politične svobode, če družba ni sposobna izkoristiti prednosti teh dosežkov.« (Kenney, 2007: 122)

Pojasnilo razlike med »volilno večstrankarsko demokracijo« in »demokratično družbo«, na katero opozarja Grubiša, najdemo pri Siedentopu, ki v *Demokraciji v Evropi* (Siedentop, 2003) loči tri diskurze o demokraciji: simplistični diskurz, diskurz o demokratični oblasti in diskurz o demokratični

² Pri razumevanju evropskih političnih kultur je ključno upoštevati, da se je Evropa že v zgodnjem 19. stoletju razklala na Zahodno, liberalno, politično in ekonomsko progresivno ter Vzhodno, konservativno in ekonomsko nazadujočo. Francosko razsvetljenstvo s promocijo univerzalnih človekovih pravic je vzhodno od te ločnice sprožilo reakcijo v obliki etničnih nacionalizmov, ki so narekovali zgodovino Evrope v 20. stoletju in sooblikovali dve politični kulturi, ki se zdaj skušata razumeti znotraj ene politične entitete: liberalno in korporativno. Pomembno je še, da je Nemčiji zaradi učinkovite denacifikacije uspela transformacija iz agresivnega etničnega imperija v državljansko demokratično družbo, Avstrija in Italija pa tega procesa nista izpeljali.

družbi. Diskurz o demokraciji *simpliciter* zgolj zavrača domnevno zatiranje v obstoječem sistemu, ne da bi razvil projekt alternativnega sistema, in se opira zlasti na razlikovanje med Nami in Njimi, kar Siedentop poimenuje 'demokratska demonologija' (Siedentop, 2003: 78). Demokratska oblast temelji na 'diskurzu državljanstva' o solidarnosti in brezpogojni nekritični privrženosti posameznika-državljanu skupini, ki si vstopnico v krog državljanov pridobi pod določenimi pogoji. Ta diskurz, ugotavlja Siedentop, ima korenine v hierarhičnem in aristokratskem predmodernem modelu družbe, znotraj katerega individualizem ni vrednota, izključenost iz kroga državljanov ali odločujočih o javnih zadevah pa ni fleksibilna. Svoboda je pod militantno demokratsko oblastjo privilegij, nikakor ne enaka pravica za vse. (Siedentop, 2003: 85–6) Demokratska oblast je po Siedentopovem prepričanju bolj estetska kakor moralna, spodbuja pa porabniški in samouveljavitveni model družbe. (Siedentop, 2003: 87) Diskurz demokratske družbe se od diskurza demokratske oblasti v osnovi razlikuje po tem, da njegov temelj ni skupina (etnična skupnost), ampak posameznik. Utemeljen je na moralno percipirani enakosti, individualni avtonomiji, človekovih pravicah in družbeni pogodbi. (Siedentop, 2003: 89)

Kje v spektru med nedavno vzpostavljeno demokratsko oblastjo, ki brez dvoma spodbuja porabniški model družbe, in zaželeno demokratsko družbo avtonomnih posameznikov smo torej v Srednji Evropi danes?³ Verderyjeva ugotavlja, da je bil eden izmed prvih vidnih učinkov demokracizacije v postsocialistični Evropi oživitve »etnonacionalnih identitet«, ki so predstavljale ključen pogoj za prerazdelitev državljanstva in z njim povezanih ustavno zagotovljenih pravic v novih državah, zlasti tistih, ki so izšle iz socialističnih federacij. Po Verderyjevi je ustavno legitimirani nacionalizem (in ne demokracija) v tem prostoru ideološko nasledil socializem, ne kot njegova alternativa, ampak njegov nasledek v smislu kolektivne identitete. (Verdery, 1998: 294)

Srednjeevropske politične stranke so večinoma zaprti in hierarhično urejeni sistemi z ozkim krogom odločevalcev ter nadzorovano notranjo komunikacijo. V »minimalnih demokracijah« Evropske unije, kot je na primer Slovenija, se odločitve ustavnih sodišč ne upoštevajo samoumevno. Ustave, temelji demokracije, se pogosto revidirajo, varuhi človekovih pravic detektirajo številne kršitve ustavno zagotovljenih pravic. Položaj manjšin se je v primerjavi s socialističnim obdobjem poslabšal (Slovaška) ali pa se ni bistveno spremenil (Italija, Avstrija). Države obvladujejo krogi političnih in ekonomskih elit, ki med seboj sodelujejo, njihovi medsebojni konflikti pa

³ S Srednjo Evropo so tukaj mišljene: Estonija, Latvija, Litva, Poljska, Češka, Slovaška, Madžarska, Slovenija, Hrvaška, Bolgarija in Romunija ter Avstrija in Italija. Nemčija je izpuščena iz razlogov, izhajajočih iz Opombe 2.

so predvsem predstava za množice. Ko se te množice v vse manjšem številu zgrnejo na volišča, so rezultati predvidljivi ali pa so spremenljivi. Porazenci na volitvah javno dvomijo v legitimnost zmagovalcev. Izvoljeni predstavniki samoumevno javno branijo ozke, parcialne interese. Oblastniki skrbijo predvsem za tiste, ki so jih izvolili. Volilni sistemi so zastavljeni tako, da imajo neposredno izvoljeni predstavniki oblasti (predsednik države) večinoma malo dejanske politične moči, proporcionalno voljeni parlamentarci so že proizvod izbire strank in ne »ljudstva«, moč izvršne oblasti pa je praviloma disproportionalno velika. Parlamenti so glasovalni stroji vladajočih strank, ki jih obvladujejo karizmatični avtokratski voditelji.

V obdobju od leta 1989 smo bili v Srednji Evropi priče (ali žrtve) balkanskih vojn in diktatorskih režimov na Slovaškem, Hrvaškem, v Srbiji in Romuniji. Damir Grubiša pri »minimalnih« srednjeevropskih demokracijah nasploh opozarja na politično patologijo: demagogijo, hipokrizijo, manipulacijo, korupcijo, paranojo in nasilje. (Grubiša, 2009) Že kmalu po osamosvojitvi Češke republike je njen tedanji predsednik Vaclav Havel v besedilu *Izgubljeni raj* takole opisal posledice zadnjega tukajšnjega družbenega eksperimenta: »Priče smo bizarnemu stanju stvari: družba se je osvobodila, a se v nekaterih pogledih obnaša slabše kot poprej v verigah. Kriminaliteta hitro narašča in znana gnojnica, ki se v obdobjih zgodovinskih prevratov zmeraj znova dvigne iz kanalizacije kolektivne psihe, je preplavila množične medije, zlasti rumeni tisk. A tu so še drugi, resnejši in nevarnejši simptomi: mržnja med narodnostmi, sumničenja, rasizem, celo znaki fašizma; zlobna demagogija, intrige in zavestno laganje; politikantstvo in boj brez predsodkov za čisto partikularne interese, želja po moči, ambiciji, fanatizem vseh oblik; nove in doslej neznane oblike ropanja, vzpon raznih mafij; splošno pomanjkanje tolerance, razumevanja, okusa, zmernosti in razuma. In seveda je tu novo navdušenje nad ideologijami, kakor da bi marksizem za seboj pustil veliko, tesnobno praznino, ki jo je treba zapolniti za vsako ceno.« (Norman Jacobson, 2004: 50)

Politične elite »minimalnih demokracij« so številna sredstva za boj proti oblasti nevtralizirale v foucaultijanske »tehnike vladanja«, kot nasledek privzetih političnih praks bodisi v času (socializem) bodisi v prostoru (neoliberalizem). Poskušajo si podrediti medije. Legitimno obliko boja, kot so ulični protesti, so z izpostavljanjem močne prisotnosti policije v posameznikovi zavesti spremenile v nekaj nevarnega in načeloma nezakonitega. Instrumentalizirale so mit pasivnega državljana. »Alternativni« ekološki diskurz je že prav tako instrumentaliziran, saj ekologi zaradi urgentnega stanja globalnega okolja v imenu nekakšnega zavestnega kompromisa z obstoječim družbenim modelom večinoma niti ne poskušajo več razmišljati zunaj kategorialnega aparata neokonservativne paradigme, ampak predpono eko- zgolj pridajajo obstoječim oblastnim strukturam: od zelenih NVO preko

zelenih strank do zelene države ali od civilnega, političnega, socialnega do okoljskega državljanstva.

Glavni učinek opisanih in drugih tehnik oblasti je odtujitev državljanov od aktivne politike, ki postaja predstava, klovnovstvo, »infotainment« in vzrok demokratičnega deficita. Tako imenovani demokratični deficit ni vzrok, ampak posledica zavedanja, da o ničemer več ne odločamo. ZDA je nedavno uspelo preseči vsesplošno državljansko apatijo z izvolitvijo Baracka Obame za predsednika. Čeprav član političnega establishmenta, ni Američanov le prepričal, da jim vrača ameriški sen, po dveh mandatih bushizmov na katastrofalnem ozadju izgubljenih vojn je ameriško politiko znova zresnil.

V Srednji Evropi pa se še kar smejimo in čudimo raznim Berlusconiem, ki medtem realizirajo svoje smrtno resne agende. Slavoj Žižek to pokaže na primeru italijanske vlade, ki je v boju proti ilegalnemu priseljevanju julija 2008 razglasila izredno stanje v celotni Italiji, torej razmestitev in uporabo oboroženih sil znotraj države v mirnem času. Tisoči vojakov so tako postali *stalnica* železniških postaj, trgovskih centrov in drugih javnih prostorov. »Življenje seveda teče dalje normalno, to ni več izredno stanje v starem pomenu, ampak ukrep, ki naj zavaruje normalen potek življenja.« (Žižek, 2009)

612

Ta »klovnovski« efekt je bil prisoten tudi v percepciji zgodnjega nacizma, spomnimo se le Chaplinovega filma *Veliki diktator*, ki je z ironizacijo nacizma slednjemu pravzaprav pridobil čas in mu koristil. Zato se ni mogoče strinjati z britansko zgodovinarico Joanno Bourke, ki svetuje, naj skrajnih desničarjev ne jemljemo resno, ne zatirajmo in cenzurirajmo in predvsem iz njih ne delajmo mučenicov, ampak jih marginalizirajmo in osmešimo. Dovolj glasen skrajni desničarski diskurz (ob evropskih volitvah 2009 recimo) ob bolj ali manj odkritem odobravanju konservativnih volivcev namreč celoten politični diskurz vztrajno premika v desno, na leve volivce pa deluje disciplinirajoče kot strašljiv fantom nedavne evropske preteklosti. Britanski zgodovinar Michael Burleigh sicer svari pred poenostavljenimi zgodovinskimi paralelami z duhovito metaforo, da »Hitler didn't Twitter«. Podpora skrajni desnici povsod po Evropi se mu zdi bolj dejanje protesta proti sredinskim strankam, ki so razočarale volivce, medtem ko jih skrajno desne stranke, če se jim uspe prebiti na oblast, razočarajo še prej. Navsezadnje skrajno desne stranke temeljijo na skrajnem nacionalizmu, zato tudi njihova povezava na evropski ravni ni verjetna. Nevarnost pa Burleigh prepoznava v baltskih državah in Srednji Evropi, kjer je na delu splet »hude gospodarske krize, malo izkušenj z demokracijo in volatilna politika. Tukaj stranke lahko pridejo na oblast »od nikoder«. Tudi Kathleen Burke se zdijo najbolj problematične nedenacificirana Avstrija, skrajno desničarska Romunija in etnično nestrpna Madžarska. David Stevenson v Italiji prepoznava »zahodnoevropski ekvivalent dogovorne demokracije, kot jo ima Rusija.« (Internet 1)

Merila demokratičnosti

Ali v Srednji Evropi glede na vse zgoraj navedeno torej sploh (še) imamo demokracijo? In če to ni (več) demokracija, kaj potemtakem je?

Opredeleževati in meriti demokratičnost ni lahka naloga, če se ne zadovoljimo z deklarativno in diskurzivno ravnjo realnosti. Mallet-Prevost se v zgodnji analizi ameriške demokracije sprašuje, »ali je primerno soditi demokracijo po tem, kaj ljudje dejansko lahko naredijo, dokler jim je dana pravica do tega? Če demokracija vsem podeljuje enake pravice, ali je to dovolj? Če ima vsak državljan vsaj teoretično pravico do sodelovanja pri vladanju, ali to že v osnovi vzpostavlja vladavino ljudstva? Ali je v demokratičnem sistemu pomembno, kako državljan izkorišča, če sploh, svoje pravice?« (Mallet-Prevost, 1933: 4) Ta vprašanja so še kako relevantna za formalne standarde demokratičnosti, naj gre za Huntingtonovo merilo, da morajo »delujoče in trdne demokracije prestopiti pomemben prag prenosa demokratične oblasti vsaj na dvojih svobodnih in mirnih volitvah« (Kaase et al., 1999: 191), ali navsezadnje za kopenhagenske kriterije za članstvo v Evropski uniji in njihovo dejansko implementacijo in usvojitev.

Haerpfer na primer v okviru projekta *Democracy and Enlargement in Post-Communist Europe* raziskuje podporo srednjeevropskim demokratičnim režimom po letu 1989. (Haerpfer, 2002) Z rahlimi odstopanji povsod izmeri naraščajočo podporo demokraciji do približno sredine devetdesetih let, ko začne ta podpora upadati z začetnih visokih vrednosti, namerjenih v letu 1991 (56 % podpore povprečno v Srednji Evropi, od 49 % v Sloveniji do 71 % na Češkem). (Haerpfer, 2002: 21) Na Hrvaškem in Slovaškem je podpora demokraciji upadla že v prvi polovici tega desetletja. Do srede devetdesetih je večina Srednjeevropejcev že ostala brez večine iluzij o demokratičnem političnem sistemu. Ob tem je konstantno naraščalo zaupanje v legislativno vejo oblasti (oziroma v prenesenem pomenu upanje v vladavino prava), saj je povprečna podpora parlamentom v Srednji Evropi med letoma 1991 in 1998 narasla z 59 % na 83 %. (Haerpfer, 2002: 31) Haerpferjevi rezultati so informativni, ne dopuščajo pa celovitega vpogleda v stanje demokracije v regiji, saj je Haerpfer za primerjalno skupino raziskave izbral »Vzhodno Evropo« (Ukrajina, Rusija in Belorusija), ki se danes zdi nerelevantna za tovrstno primerjavo, zanimivi pa bi bili primerjalni podatki o Avstriji in Italiji. Za slednjo imamo ob alarmantnih medijskih poročilih o berlusconizaciji na voljo tudi znanstveno obdelane podatke, ki berlusconizaciji odvzemajo učinek presenečenja in upravičujejo vzporejanje Italije s postsocialističnimi srednjeevropskimi demokracijami. V obdobju med 1976 in 1991 je v Italiji tako že bila najnižja podpora demokraciji med vsemi zahodnoevropskimi državami. V obdobju 1990–92 je bilo v Italiji najnižje zaupanje v parlament, javne službe in pravni sistem v primerjavi, ki je zajela Švedsko,

Nemčijo, Nizozemsko, Veliko Britanijo, Francijo in Italijo; primerjalno največje zaupanje pa so Italijani gojili do Cerkve, policije in korporacij. (Kaase et al., 1999: 228 in 239)

Haerpfer v analizi rezultatov svoje raziskave izpostavi, da je politična situacija v regiji heterogena do te mere, da mu narekuje sestav štirih skupin držav z različnimi vzorci podpore demokraciji. Poljsko, Češko in Madžarsko do konca devetdesetih razglasi za »konsolidirane demokracije«, Slovenija in Slovaška naj bi bili blizu konsolidaciji, medtem ko so Hrvaška, Romunija in Bolgarija »demokracije v razvoju«. Na severu Evrope naj bi bila le Estonija »demokracija v razvoju«, medtem ko sta Litva in Latvija še zmeraj v politični tranziciji in demokratizacija tam ni ireverzibilen proces. (Haerpfer, 2002: 142-3) Ti sklepi so zlasti zanimivi v luči nadaljnjega razvoja dogodkov v naslednjem desetletju. Razen Hrvaške so navsezadnje vse obravnavane države postale članice Evropske unije in s tem pridobile formalno potrditev svoje demokratičnosti. Zanimivo je tudi razlikovanje med baltskimi državami, ki se večinoma zdijo precej homogen blok glede političnega razvoja, ter relativno neugodna ocena Slovenije, ki je medtem že predsedovala Evropski uniji. Ker je Haerpfer meril demokratičnost s ciljnim vprašanji na reprezentativnem vzorcu državljanov obravnavanih držav, so ti rezultati zanimiv odraz (samo)kritičnosti in (samo)percepcije prav toliko kot pokazatelj razlike med demokratično »klimo« v posameznih okoljih v primerjavi s predstavljanjem stanja navzven skozi politični in medijski diskurz.

Haerpfer je v okviru iste raziskave razvil tako imenovani »indeks demokratičnosti«, v katerega je vključil vprašanja o zavračanju komunističnega režima, podpori demokratičnemu režimu, podpori parlamentu, zavračanju avtoritarnih voditeljev, vojaških režimov in monarhije ter optimizmu glede prihodnosti demokracije. Temu definicijskemu sklopu, ki bolj odgovarja na vprašanje, kaj demokracija ni, kot kaj demokracija je, so primerni tudi rezultati. V obdobju med 1991 in 1998 naj bi se indeks demokratičnosti Srednje Evrope v povprečju sicer zvišal s 57 % na 61 %, kar je majhna sprememba, razlike med obravnavanimi državami pa so znatne. Češka republika je presenetljivo zabeležila največji padec indeksa (-12), največja pozitivna razlika je nastala na Poljskem (+19) in primerjalno v Belorusiji (+18). (Haerpfer, 2002: 44-5) Z današnje perspektive se zdi, da je Haerpfer dejansko meril uspeh demagogije o demokraciji, ne pa demokratičnost ...

Berg-Schlosser in De Meur po drugi strani kot merilo demokratičnosti izpostavljata zlasti »vlogo demokratične tradicije ter ohranjanja demokratičnih pravil.« (Kaase et al., 1999: 191) Čeprav to merilo premošča problem razlikovanja med formalno in usvojeno demokracijo in se zdi zatorej prepričljivejše od zgoraj navedenih, pa njegova aplikacija srednjeevropskih družb ne more navdajati s posebnim optimizmom. Izjema tukaj utegne biti pravzaprav samo Češka republika. Avstrijo in Italijo velja sicer šteti za tradicionalni

demokraciji, obenem pa je tudi težko spregledati, kako tam tradicija ne more preprečiti prilaganja demokratičnih pravil parcialnim oligarhičnim interesom.

Če smo v postsocialistični Srednji Evropi demokratični politični model torej »uvozili« sočasno z neoliberalnim kapitalističnim ekonomskim modelom in če upoštevamo, za kako »problematičen par« sta se medtem izkazala kapitalizem in demokracija oziroma kako kapitalizem vsaj tako dobro ali celo boljše dosega rekordne dobičke in gospodarsko rast tudi brez demokracije, kot je razvidno iz primera Kitajske, lahko sklepamo, da smo z neoliberalnim kapitalizmom, glede na tradicionalno neliberalno in korporativno politično kulturo, pri čemer imam v mislih tako dediščino socializma, kot imperializma in nacifašizma, torej privzeli, v regiji pa pravzaprav prej obnovili oziroma nadaljevali s politiko v okviru oligarhičnih modelov vladanja.

Oligarhije

Oligarhična politična ureditev seveda ni proizvod moderne. Aristotel je našel le malo razlik med zmerno oligarhijo in demokracijo in ju opisuje s praktično enakimi termini. (Whibley, 1869: 108) V obeh sistemih so bili opredeljeni pogoji za pridobitev državljanstva in s tem pogojenih pravic. Tudi antične oligarhije so delovale v okviru zakonov. Aristotel je razlikoval dve »zmerni« obliki oligarhije pod vladavino zakona in s pogoji za državljanstvo na osnovi osebne lastnine, ter dve »skrajni« obliki, kjer je bilo državljanstvo pogojeno z rojstvom, pri čemer je bila ena zakonaboječa, druga pa povsem tiranska in arbitrarna. (Whibley, 1869: 109) Prva, zmerna oblika oligarhije je postavljala merilo lastnine za pridobitev državljanstva dovolj visoko, da je bila revna večina izključena, toda državljanstvo je bilo dostopno vsakomur, ki je izpolnjeval pogoje, zakoni pa niso dopuščali izjem. »Ta oblika je zelo podobna demokraciji (kjer pa za razliko večina dobi državljanske pravice); nemogoče je najti razliko med to obliko oligarhije in državljanstvom na osnovi skromne lastnine.« (*Ibid*)

Antične oligarhije kljub formalni delitvi oblasti na skupščino in svet večinoma niso dopuščale soodločanja tistim zunaj majhnega kroga privilegirane manjšine. Verjetno je v večini oligarhij obstajala skupščina državljanov, ki so izpolnjevali pogoje za članstvo, toda pristojnosti skupščine so bile neznatne v primerjavi s pristojnostmi sveta, in oligarhi na oblasti so delovali specializirano, učinkovito, netransparentno ter razpršeno s prenašanjem pristojnosti na podsvete in uradnike. (Whibley, 1869: 142)

V razvitih antičnih demokracijah so državljanji aktivno sodelovali v odločanju o skupnih zadevah, svet in sodniki pa so bili v vseh pogledih podrejeni nosilcem ljudske oblasti. Dolžnosti vladanja so bile razdeljene med

veliko število uradnikov, katerih moč je bila kolikor je mogoče omejena: njih naključna izbira je zagotavljala, da so funkcije opravljali »običajni« ljudje. Mandat vršilcev funkcij je bil kratek, reelekcija je bila večinoma prepovedana. Kdor koli je imel najmanjšo pristojnost, jo je izvajal s polno odgovornostjo vladajočemu telesu. V demokracijah je bila javna služba plačana, s čimer so bili državljani spodbujeni k sodelovanju v javnih zadevah.

V oligarhijah so bile skoraj vse navedene okoliščine prav nasprotno. Funkcije oblasti niso bile tako strogo ločene, uradniki so imeli veliko neodvisno moč, imenovali so jih člani ozkega privilegirane kroga, tudi izmed sebe, isti ljudje so bili ponovno izvoljeni in pogosto so ravnali neodgovorno. V oligarhijah je bila neplačanost javne službe motiv za odvrčanje revnih od odločevalskih ambicij. Pogosto je bilo po drugi strani tudi pravilo, da bogati niso smeli zavrniti javne službe. (Whibley, 1869: 144)

Vinfredo Pareto je v nizu predavanj *Premier cours d'economie politique* leta 1898, torej le malo za objavo Whibleyevе študije antičnih oligarhij, ugotavljal, da je bila vsaka institucija ali abstrakcija, ki je kdaj obstajala, najbolj prilagojena in koristna svoji »naravni« dobi. Institucije, ki so preživele svojo dobo, so postajale vse opresivnejše, sorazmerno z večanjem njihove nepotrebnosti, a tudi iznajdljivejše in prilagodljivejše v tehnikah preživetja. Kot primer je Pareto navajal institucijo vojne, podoben dvom pa se mu je porajal tudi glede parlamentarnih sistemov v Zahodni Evropi. (Pareto, 1982: str. 5)

Leta 1911 je Robert Michels konkretiziral Paretove splošne teze v analizi nemške Socialdemokratske stranke z razvpito ugotovitvijo: »Kdor reče organizacija, reče oligarhija.« (Michels, 1962:365) Čeprav zaprisežen socialist, je Michels trdil, da v moderni družbi niti socializem niti demokracija nista možna – kajti samo načelo delovanja organizacije je delalo oligarhijo neogibno posledico katerega koli organiziranega kolektivnega početja. (Leach, 2005: 312) Michelsa so predvsem zanimali razlogi, zakaj se je Socialdemokratska stranka Nemčije, največja in najpomembnejša leva stranka na svetu pred 1. svetovno vojno, zbirokratizirala. Stranke nasploh so sicer tekmovalle med seboj za podporo volivcev v širši skupnosti, toda znotraj njihove lastne organizacije po Michelsovem mnenju ni bilo demokratičnosti. Politike so se določale od zgoraj, nove voditelje so izbirale obstoječe elite. Glavnina Michelsove knjige *Politične stranke* (Michels, 1958) je bila namenjena razlagi, zakaj je oligarhija inherentna ne le naravi velikih organizacij, ampak tudi velikim skupinam na splošno. Michels je trdil, da imajo prostovoljne organizacije, kot so stranke, sindikati, profesionalna združenja, veteranska združenja in podobno, neogibno nepluralno notranjo strukturo. Plačani funkcionarji, voditelji in uradniki nadzorujejo dostop do relevantnih informacij, obvladujejo notranjo komunikacijo v organizaciji, imajo tako rekoč monopol nad političnimi veščinami in lahko zato nadvladajo opozicijo, ki je neogibno manj organizirana in politično kompetentna. Članstvu

pa manjkajo interes, znanje in sposobnosti, da bi sodelovalo v interni politiki in nasprotovalo vodstvu. (Lipset, 1996: 6)

Cassinelli pri tem opozarja, da železno pravilo oligarhije ne zajema situacij, ki izhajajo iz razmerij določene organizacije z drugimi skupinami ljudi, tako da ni mogoče sklepati o »oligarhični« naravi družbe ali države, če niso v razpravo vključeni dodatni argumenti. Železno pravilo oligarhije predpostavlja, da mora nadzor nad vodstvom demokratično vodene organizacije priti od zunaj. Michels je menil, da ta nadzor zagotavljajo vodje drugih organizacij, ki so dovolj močne, da lahko uveljavljajo nadzor, in drugi avtorji so se z njim strinjali. Po Cassinelliju zato železno pravilo oligarhije samo po sebi ni v nasprotju z demokracijo in tudi ne pomeni, da človeška volja ne more vplivati na razvoj političnih procesov. Železno pravilo oligarhije implicira samo, da vodje organizacije ne smejo nadzirati sami člani iste organizacije, ne upošteva pa števila in relativne moči organizacij, ki se vzpostavljajo znotraj vseh družb, držav ali celo vlad. (Cassinelli, 1953: 19)

Michelsova knjiga *Politične stranke* je ponudila razlago, zakaj je Sovjetska zveza postala diktatura po oktobrski revoluciji in zakaj so bile socialdemokratske stranke tako neuspešne v boju za socializem. Michels se je trudil dokazati, da v kolikor bi se levičarska stranka prebila na oblast, bi reproducirala v širši skupnosti vzorec hierarhičnega političnega sistema, ki je obstajal znotraj stranke. Čeprav so bili socialisti ideološko zainteresirani za širjenje demokracije v Nemčiji in Evropi bolj kot katera koli druga stranka, je dejstvo, da so bili kljub svoji radikalni demokratičnosti navzven avtoritarni navznoter, dokazovalo, da demokracija v praksi ni bila mogoča. Ruski boljševiki so imeli strankarsko strukturo bolj pod nadzorom vodstva kakor nemški socialdemokrati. Ker so interno delovali pod diktatorskim režimom, je bilo razumljivo, da so vzpostavili represivni sistem, ko so v Rusiji prišli na oblast. In ker je oligarhe socialdemokratskih strank, kot vse vladajoče elite, predvsem zanimalo ohraniti in razširiti njihovo moč, status in privilegije, je bilo razumljivo, da stranke, ki so jih obvladovali, niso bile revolucionarne in tudi ne zares zainteresirane za širšo participacijo množic. (Lipset, 1996: 7)

Čeprav naj bi bila vzorčna moderna oligarhija torej Sovjetska zveza, je bila tudi ameriška predstavniška demokracija, ki so jo številne srednjeevropske države po letu 1989 idealizirale kot »osvoboditeljico«, oblikovana po rimskem modelu z »aristokratskimi« institucijami, kot je Senat, in omejitvami volilne pravice, ki so bile pozneje le stežka odpravljene.

Mallet-Prevost potrjuje Michelsovo tezo o nemožnosti demokracije, ko ugotavlja, da demokracija ni mogoča v nobeni veliki skupnosti in da se poskus vpeljati in vzdrževati jo neogibno konča v oblasti majhne skupine oziroma oligarhije. Razlika med ameriško oligarhijo in evropskimi oligarhijami v preteklih stoletjih naj bi bila predvsem ta, da so evropske oligarhije imele pravni status in so bile priznane in obravnavane kot oblast, ameriška

oligarhija pa je neotipljiva, nepriznana in prikrita. (Mallet-Prevost, 1933: 6)
Kdo so po Mallet-Prevostu ameriški oligarhi?

»To so možje in žene, ki hlepijo po moči v lokalnih skupnostih ali v širši nacionalni in mednarodni areni. Moč hočejo zato, ker jih naredi za vodilne meščane, v velemestih jim omogoča, da vplivajo na javne funkcije; v zveznih državah jim utira pot h guvernerskim in kongresnim pisarnam; ali pa jim omogoča odločati, komu se bodo ta vrata odprla; na zvezni ravni jim ta moč daje možnost zasedati visoke in cenjene položaje. Te politike vodi osebna ambicija, privlači jih priložnost pridobiti več od česar koli zasluženega v gospodarstvu. Večinoma nimajo tehničnih predznanj v znanosti ali umetnosti vladanja: njihova poglobljena večšina je zmožnost kontrolirati ali pridobivati glasove.« (Mallet-Prevost, 1933: 7)

Ker je bila ameriška oligarhija vzpostavljena predvsem s pomočjo strankarskega sistema, bi se zdela najpreprostejša rešitev odprava le-tega, kar pa bi najverjetneje povzročilo anarhijo, ki se Mallet-Prevostu vendarle ni zdela sprejemljiva alternativa:

»Čeprav je [ameriška oligarhija] sebična v svojih namenih in skorumpirana v svojih praksah, si prizadeva za javno dobro, dokler tozadevni ukrepi niso v prevelikem konfliktu z njenimi lastnimi interesi. Zaveda se, da lahko gre daleč, a ne predaleč v izkoriščanju ljudi. Ve, da se speča sila v ljudeh lahko prebudi in ko je prebujena, je nevarna. Zato je pozorna na znake javnega nezadovoljstva. Čeprav si prizadeva oblikovati »javno mnenje« in v ta namen spretno uporablja tisoč sredstev, ki so ji na voljo, se modro ukloni zahtevam tega mnenja, kadar le-to uide njenemu nadzoru. Obstoj te omejitve moči naše oligarhije predstavlja naše edino varovalo pred tiranijo in daje naši oblasti določen demokratičen priokus. (Mallet-Prevost, 1933: 9)

Mallet-Prevostova ocena ostaja relevantna tudi za sodobno Ameriko, čeprav je od objave njegove analize minilo že tričetrto stoletje. Sodobnosti prilagojeno definicijo oligarhije, izpeljano iz obsežne literature na to temo, pa ponudi Leach: »Oligarhija je koncentracija ukoreninjene nelegitimne oblasti in/ali vpliva v rokah manjšine, ki je tako močna, da kar ta manjšina hoče, se običajno tudi zgodi, četudi je v nasprotju z (aktivno ali pasivno izraženimi) željami večine.« (Leach, 2005: 329)

Zmožnost nadzora nad odločevalskim procesom v organizacijah po Leachu predstavlja tako nujen kot zadosten pokazatelj oligarhične oblasti. V kolikor manjšina redno presega svoje pristojnosti, da bi uveljavljala ali

vplivala na odločitve z namenom doseči želen rezultat glede problemov, potencialno ogrožajočih njene interese, v kolikor manipulira z informacijami z enakim namenom in zatira nasprotujoča stališča do te mere, da se večina počuti ustrahovano – je manjšina najverjetnejše zlorabila oblast.

Leach nadalje izpostavlja tri pokazatelje, ki lahko nakazujejo, da je določena elita postala oligarhična: pomanjkanje kadrovske rotacije, nadzor manjšine nad viri in nizko raven participacije. Leach opozarja, da čeprav ti trije pogoji nakazujejo, da ima manjšina dovolj moči, da obvladuje organizacijo, so večinoma vzrok ali posledica oligarhičnega nadzora in sami po sebi še ne predstavljajo dokaza za oligarhijo.

Čeprav so redke menjave vodstva najobičajnejši znak oligarhije, dolgoletni voditelji še ne pomenijo nujno zlorabe oblasti. Lahko da uživajo dolgo trajno zaupanje in priljubljenost. Pa vendar dejstvo, da so isti ljudje dlje časa na vodstvenih položajih ali v posebej pomembnih odborih, predstavlja verjeten znak oligarhije, kajti bolj ko ljudje postajajo specializirani za določene funkcije, težje jih je nadomestiti, in bolj ko je članstvo odvisno od znanja voditeljev, lažje je tem delovati nezakonito brez posledic. Zato je ključno pri presojanju oligarhičnosti organizacije ugotoviti, ali so dolgoletni voditelji posegali po nezakonitih sredstvih, da bi ohranili svojo moč in vpliv in ali jih je večina ves čas podpirala.

Da bi lahko nezakonito izrabljali moč z uporabo materialnih nagrad in (ali sankcij), je potrebno imeti dostop do virov in nadzorovati njihovo distribucijo. Dokazi, da je nadzor nad viri znotraj organizacije skoncentriran v rokah majhne skupine, zato nakazujejo potencial te skupine za nezakonito uporabo moči. Nadzor nad viri sam po sebi pa ni zadosten dokaz oligarhije; potreben je še dokaz, da je manjšina uspešno zlorabila ta nadzor za sprejemanje ali vsiljevanje odločitev, ki se jim je večina zoperstavila ali bi se jim zoperstavila, če bi izvedela za uporabo nezakonitih sredstev.

Nizka participacija je lahko znak, da se ljudje počutijo izključene ali odtujene od odločevalskega procesa, da njihova stališča in interesi niso upoštevani. Lahko gre za izraz večinskega fatalizma, da participacija ne bo nič spremenila, saj vodstvo odloča o vsem. Lahko pa tudi, da je večina zadovoljna z vladanjem manjšine, dokler je ta odgovorna in ne ogroža interesov večine. A pri dolgoletnih funkcionarjih se ljudje pogosto sčasoma počutijo nezmožne ali nepoklicane, da se vmešajo v odločanje, četudi sumijo, da so njihovi interesi ogroženi, ker v odločevalski proces sploh niso pritegnjeni. Manjšina lahko v takšnih primerih izsili nepriljubljeno odločitev tako, da v večini vzbudi občutek krivde, ker je slednja najprej dopustila, da so vodje opravili vse delo, potem pa je o že opravljenem delu podvomila. Znova je pomembno celovito presoditi sredstva za izvajanje pristojnosti in vpliva v organizaciji, da bi se lahko odločili, ali obstaja vzorec nezakonitega nadzora s strani manjšine. (Leach, 2005: 330–2)

Sklep

Smiselna in potrebna kontekstualizacija glede na siceršnji demografski, tehnološki itd. razvoj nam seveda preprečuje, da bi za referenco demokracije še zmeraj šteli klasični model vladavine ljudstva. Tudi komunistični in socialistični režimi v Srednji Evropi v 20. stoletju so se navsezadnje razglašali za demokratične. Delegatski sistem v Jugoslaviji od sedemdesetih let naprej je na primer *omogočal* veliko širšo participacijo pri odločanju, kot je realno obstajala v kateri koli zahodni demokraciji.

Demokracija in oligarhija sta podobna sistema, ki ju ni lahko ločevati med seboj. Aristoteljanska razdelitev oligarhij na zmerne in skrajne oblike navaja k sklepu, da bi sodobne srednjeevropske »etnokracije« (Verdery, 1998: 297) z ustavnimi pogoji za državljanstvo na osnovi etnične pripadnosti in s primeri »birokratskega etničnega čiščenja« lahko šteli med tiste oblike oligarhije, kjer je sicer vladavina prava, državljanstvo pa je dostopno samo po rojstvu. Tako kot v antičnih oligarhijah, je tudi v sodobnih srednjeevropskih režimih razvidna tendenca nesorazmerja moči med vejami oblasti, ki se nagiba v prid izvršni oblasti (svetu, vladi) v škodo deliberativne oziroma zakonodajne oblasti (agore, skupščine, parlamenta). Tudi danes in tukaj je mandat nosilec funkcij kratek, kar ima negativen vpliv na njihovo odgovornost. Reelekcija je večinoma vsaj omejena, zlasti v številčno omejenih okoljih pa je prisotno rotiranje istih ljudi na visokih političnih položajih. Meje med vejami oblasti so netransparentne, nadzor enih nad drugimi ni vzajemni in konsistenten.

Čeprav Robert Michels dokazuje, da je oligarhija vsaka *prostovoljna organizacija*, ta opis v osnovi velja tudi za državo in je njegova teza relevantna tudi za velike politične skupnosti, kar države so. Relevantno pa je vprašanje, kdo je tisti, ki izvaja nadzor nad tovrstnimi organizacijami, v skladu s Cassinellijevo tezo, da oligarhijo določene organizacije omejujejo enako vplivne druge organizacije ali z drugimi besedami, ali lahko države preprečujejo sesedanje v oligarhijo suverenih drugih držav?

Kar zadeva interno delovanje političnih strank, lahko iz dostopnih informacij zaključimo, da ne le leve, v kolikor o levi danes sploh še lahko govorimo, ampak vse politične stranke navznoter delujejo oligarhično. Lipset sicer pravi, da je demokracija zagotovljena z izbiro različnih strankarskih programov na volitvah, četudi je interna struktura podrejenih skupin, interesov in vrednot oligarhična (Lipset, 1996: 7), a prav nerazpoznavnost in nerelevantnost političnih programov je ena izmed najglasnejših kritik sodobnih srednjeevropskih strank. Tudi Mallet-Prevostovo varovalo pred ekscesi ameriške oligarhije nas danes v Srednji Evropi lahko le skrbi, saj se mediji le izjemoma vzpostavljajo kot resna kritika politike in peta veja oblasti, večinoma pa – z nekaj več posredniki kot v socializmu – spet postajajo zvočniki parcialnih politično-kapitalskih interesov.

Leach svari pred poenostavljenim primerjanjem in opredeljevanjem, ko sicer ponudi tri pokazatelje oligarhičnosti, ki pa sami po sebi še ne dokazujejo tovrstnih tendenc. Tako smo bili v preteklih dveh desetletjih v Srednji Evropi priče dolgoletnim priljubljenim voditeljem, o katerih ni bilo javno predstavljenih dokazov o neposrednih zlorabah oblasti (Vaclav Havel, Janez Drnovšek), kakor tudi takšnim, ki so se obdržali na pomembnih političnih položajih, navkljub številnim javno razkrinkanim zlorabam (Silvio Berlusconi). Dve splošni težnji srednjeevropske politike kaže izpostaviti pri tem pokazatelju oligarhičnosti: politična higiena srednjeevropskih politikov je na nizki ravni, saj so odstopi s položajev velike izjeme (Ferenc Gyurcsany, Ivo Sanader). Še zlasti so za nezadostno menjavanje na položajih ranljive maloštevilne družbe, kjer ni zadostne kritične mase sposobnih politikov (Slovenija, Estonija).

Nadzor nad viri (finance, informacije) bi tudi dejansko bilo mogoče izmeriti s pomočjo poročil nacionalnih računskih sodišč in informacijskih pooblaščenecv, če so viri informacije javnega značaja. Iz poročanja sicer pogojno objektivnih medijev je moč sklepati, da so z nadzorom nad viri povsod po Srednji Evropi velike težave (z relativno izjemo Avstrije), razkritje zlorabe virov pa tudi ne prinaša sankcije za politične kariere zadevnih oligarhov.

Nizka participacija je po eni strani predmet veliko širše interdisciplinarne razprave o demokratičnem deficitu, za katero tukaj ni prostora, po drugi strani pa je tudi relativna. Očiten trend po eni strani je, da nenehno upada, in po javnem nezadovoljstvu sodeč gotovo ne zaradi zaupanja v politiko. V Sloveniji na primer je udeležba na parlamentarnih volitvah padla s 85,6% leta 1992 na 63,1% leta 2008 (DVK, 2009). Po drugi strani pa je potrebno upoštevati, da je še zmeraj relativno visoka in vsekakor verodostojna, kar zadeva izraz večinske volje privrženosti političnim strankam, če so nato stranke tiste, ki odločajo, kdo bo volivce dejansko zastopal v parlamentu.

Srednja Evropa je v zadnjih dveh desetletjih zašla v vsaj problematičen, če že ne vprašljiv model demokratičnega političnega sistema. Sesedanju tega deklarativno demokratičnega sistema v oligarhijo se bo težko izogniti zaradi nedemokratične politične tradicije v regiji, neoliberalnih globalizacijskih pritiskov in dejstva, da je ob splošni volilni pravici potrebno predstavnštvo, ki se vzpostavlja skozi strankarski sistem, ki oligarhično interno strukturo strank prenaša v upravljavske in odločevalske systemske prakse. Mallet-Prevost sugerira, da bi se bilo demokraciji mogoče vsaj približati tako, da z manj deklarativne, navidezne demokracije dobimo več dejanske demokracije; če ni nobenih omejitev pravice do izvolitve, bodo oligarhi pač zmeraj izbirali najservilnejše, ki bodo perpetuirali oligarhijo, in za vladanje bodo zmeraj zainteresirani najbolj pohlepni, ki bodo zlorabljali sistem v svojo korist. Mallet-Prevost zato predlaga vzpostavitev pogojev za izvoljivost

po eni strani in po drugi strani povečanje odgovornosti izvoljenih z daljšimi in ponovljivimi mandati, v katerih bodo lahko tudi dejansko realizirali, kar so obljubili, ali pa pogoreli brez možnosti, da se za neuspeh izgovarjajo na tekmece ali voljo ljudstva. Zožitev pravice do izvoljivosti ne bi pomenila manj demokratičnega sistema, saj že sedaj izvoljene predstavnike v proporcionalnih volilnih sistemih izberejo stranke (do te mere, da sta na primer na letošnjih evropskih volitvah slovenske socialdemokrate zastopala kandidata po izbiri predsednika stranke, ki sploh nista bila člana stranke). Težava je seveda v tem, da bi takšen sistem morali vzpostaviti politiki, ki jim je sprememba najmanj v interesu. A če sodna veja oblasti zahteva natančno opredeljene kvalifikacije, zakaj jih potem v zakonodajni in izvršni ni, se sprašuje Mallet-Prevost. (Mallet-Prevost, 1933: 167) V Sloveniji pa smo bili pod mandatom prejšnje vlade priča pritiskom, da se sodnikom odvzame trajni mandat in se jih dokončno podredi politiki kot odvisne javne uslužbenke ...

Alford predlaga vzpostavljanje novih političnih institucij in se pri tem sklicuje na ugotovitev sociologa Alvina Gouldnerja, ki je antičnim Grkom pripisal nizko stopnjo materializma in popolno zavezanost racionalnosti, ta kombinacija pa naj bi pogojevala »pripravljenost odstopiti od tradicionalno osvojenih oblik in iskanje boljših načinov uveljavljanja nekaterih oblik institucij.« (Alford, 1985: 310) Žal sta prav skrajni materializem in iracionalnost determinanti sodobnega sveta, tako da si s tem antičnim idealom najbrž ne bomo mogli veliko pomagati. Benjamin Barber razpravlja o atenskem sistemu naključne izbire predstavnikov ljudstva kot institutu, ki bi ga lahko s pridom uporabili danes za povečanje politične participacije. (Alford, 1985: 310) Zanimivo je, da je »lotokracijo« kot možen prihodnji politični razvoj svoje države predstavil tudi profesor politologije z univerze v Šanghaju na zadnjem svetovnem politološkem kongresu. Kitajska »demarhija« naj bi postala zgled in alternativa dekadentnim sodobnim demokracijam ...

Toda Alford je tudi luciden: »Danes manj zaupamo institucijam, manj zaupamo našim zmožnostim, da jih zasnujemo in najbrž imamo tudi manj zaupanja v razum, vsaj kar zadeva reševanje socialnih problemov. Katastrofalen polom številnih krasnih novih svetov zagotovo upravičuje tovrstno zadržanost. (...) Politologi bi morali snovati institucionalne rešitve, ki bi omilile oligarhijo na osnovi primerjalnih študij institucij, ki jim je to vsaj deloma uspelo. (...) (Alford, 1985: 310–2) Smiselno napotilo, a glede na zgornje ugotovitve tudi sizifovsko delo.

VIRI IN LITERATURA

- Alford, Fred C. (1985): The »Iron Law of Oligarchy« in the Athenian Polis ... and Today. *Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique*, let. 18, št. 2, str. 295–312.
- Anderson, Benedict (2007): *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Baecque, Antoine de (1995): *A History of Democracy in Europe*. New York: Columbia University Press.
- Cassinelli, C. W. (1953): *The Law of Oligarchy. The American Political Science Review*, let. 47, št. 3, str. 773–784.
- Državna volilna komisija. <http://www.dvk.gov.si/zgodovina/volitev>.
- Eatwell, Roger (1997): *European Political Cultures: Conflict Or Convergence?* London, New York: Routledge.
- EurActiv.com (2006): *European values and Identity*, april 2006, dostopno na <http://www.euractiv.com/en/future-eu/european-values-identity/article-154441> (10. avgust, 2008).
- Featherstone, Kevin in Radaelli, Claudio M (2003): *The Politics of Europeanisation*. New York: Oxford University Press.
- Furet, François (1998): *Minule iluzije*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Habermas, Jürgen (2001): Warum braucht Europa eine Verfassung?, *Die Zeit* 27/2001, www.zeit.de.
- Haerpfer, Christian W. (2002): *Democracy and Enlargement in Post-Communist Europe – The democratisation of the general public in fifteen Central and Eastern European countries, 1991–1998*. London, New York: Routledge.
- Internet 1: <http://www.guardian.co.uk/politics/2009/jun/09/bnp-fascism-meps-far-right>.
- Jacobson, Norman (2004): Escape from Alienation: Challenges to the Nation-State, *Representations* 84, str. 50.
- Kaase, Max, Newton, Kenneth (1999): *Zaupanje v vlado*. Ljubljana: Liberalna akademija in Znanstvena knjižnica FDV.
- Kenney, Padraic (2007): *Breme slobode*. Zagreb: Srednja Evropa.
- Leach, Darcy K. (2005): The Iron Law of What Again? Conceptualizing Oligarchy across Organizational Forms. *Sociological Theory*, let. 23, št. 3, str. 312–337
- Lijphart, Arend (1999): *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-six Countries*. New Haven, London: Yale University Press.
- Lipset, Martin Seymour (1996): Steady Work: An Academic Memoir. *Annual Review of Sociology*, let. 22, str. 1–27.
- Lukšič, Igor (2006): *Politična kultura, političnost morale*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Mallet-Prevost, Severo (1933): United States – Democracy or Oligarchy? *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, let. 169, The Crisis of Democracy, str. 159–171.
- Michels, Robert (1958): *Political Parties: A Sociological Study of Oligarchical Tendency of Modern Democracy*. Illinois: Free Press.

- Pareto, Vilfredo (1982): *Premier cours d'economie politique appliquée*. Ženeva: Droz.
- Roux, Mathias (2009): *Vsi krivi, Le Monde diplomatique v slovenščini*, maj 2009.
- Siedentop, Larry (2003): *Demokracija v Evropi*. Ljubljana: Študentska založba.
- Steiner, Jurg (1998): *European Democracies, 4th edition*. New York: Longman.
- Verdery, Katherine (1998): Nationalism, Citizenship and Property: Eastern Europe since 1989. *American Ethnologist*, let. 25, št. 2, str. 291–306.
- Vogrinc, Jože (2009): Leva? Desna! Leva? Desna!, *Mladina*, št. 21, 29. maj 2009.
- Weiler, J. H. H. (2002): *Ustava Evrope. Ali nova oblačila imajo cesarja in druge razprave o evropski integraciji*. Ljubljana: Pravna fakulteta.
- Whibley, Leonard (1869): *Greek Oligarchies: Their Character and Organisation*, <http://www.ancientlibrary.com/oligarchies/index.html>.
- Žižek, Slavoj. Dr. Slavoj Žižek, filozof. Intervju. *Mladina*, št. 21, 29. maj 2009.